

TURLI MATNLARNING MANTIQUIY BOG‘LIQLIGI

Gayubova Komila Anvarovna

*Katta o‘qituvchi, Toshkent axborot
texnologiyalari universiteti,*

Yulanova Nargiza Davlatovna

*Katta o‘qituvchi, Toshkent axborot
texnologiyalari universiteti*

Lingvistik tajribaning boshlang‘ich darajasi badiiy-shakli o‘zgartirilgan matn hisolanadi. Lingvistik tajribaning o‘quv maqsadi muloqot matnida qo‘llanilgan til vositalarini tanlanganligini asoslab beradi. Bu talabalarda muloqot matni yaratish imkonini beradi. Insho-muloqot matnining shundan turiki, unda o‘quvchilar muayyan mavzu bo‘yicha o‘zlarining mustaqil fikrlarini bayon qiladilar. Insho ustida ishlash natijasida o‘quvchilarning fikrlash, tahlil va sintez qilish ko‘nikmalarini rivojlanadi.

Fikrni bayon qilish bo‘yicha insholarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Bayon qiluvchi.
2. Fikrlovchi.
3. Tavsiflovchi insho.

Tavsiflovchi matnlar mazmunida asosiy diqqat harakatga emas, balki predmetning xususiyati va sifatiga qaratiladi. Shuning uchun bunday matnlarda asosan ega va sifat qatnashadi. Bunday matnlarda bo‘lishsiz fe‘ldan ham foydalaniladi. Badiiy matnlarda bo‘lishsiz fe‘l o‘tgan zamonda ishlatiladi. Ular bayon qilinayotgan voqea-hodisani kuzatilayotgan vaqtdagi holatini ko‘rsatadi. Ilmiy maqolalarda bo‘lishsiz fe‘l hozirgi zamon shaklida qo‘llaniladi.

Hikoya qiluvchi matnlar mazmunida voqea-hodisaning amalga oshishi asosiy ahamiyat kasb etadi. Bunday matnlarda asosan bo‘lishli fe‘llar qo‘llaniladi.

Kommunikativ lingvistikada insonlar bir-birlari bilan gaplar yordamida emas, balki matn yordamida muloqotga kirishadilar. Shuning uchun muloqot matni kommunikativ birlik hisoblanadi. Muloqot matni bir necha qismlardan iborat bo‘ladi. Bular fikr bayon qiluvchi, tinglovchi, fikr bayon qilinayotgan vaqt, matn yaratilgan makon va bayon qilinayotgan fikrning maqsadi.

Muloqot matni yaratishga oid ko‘nikmalarni shakllantirish jarayoni semantik, funksional, kompozitsion uslubiy birlik va matn toifalarini tavsiflaydigan ta‘lim hisoblanadi.

Muloqot matni toifalari:

- axborot berish imkoniyatiga egalik;
- tugallanganlik;
- tarmoqqa mansublik;
- integratsiyalashganlik kabilarga bo‘linadi.

Muloqot matnini hosil qiluvchi asosiy omil kommunikativ ehtiyoj hisoblanadi. Kommunikativ funksional tavsif muloqot matnining asosiy tavsifi hisoblanadi. Muloqot

matni ma'lumotlarni ulashish va saqlash hamda uni qabul qiluvchi shaxsga ta'sir o'tkazish vazifasini bajaradi.

Har qanday matnning asosiy xususiyatlari bu uning axborot bera olishi, yaxlitligi, tarkibiy gaplarning mantiqiy jihatdan bog'langanligida namoyon bo'ladi.

Matn bu shunday nutqiy-ijodiy jarayonki, u adabiy jihatdan tahlil qilingan, tugallangan, o'z nomiga ega bo'lgan hamda har xil tipdagi leksik, grammatik, logik, stilistik aloqadorlikka, muayyan yo'nalishga ega bo'lgan yozma hujjatdir.

Matn nutqiy dalil sifatida tizimlilik, izchillik xarakteriga ega. Matn tugallangan xabarni o'zida aks ettiradi. Biron bir narsa, hodisa haqida o'z fikrini bayon qilish natijasida minimal matn vujudga keladi.

Gap muloqot qilish vositasida sifatida muayyan fikrni ifodalaydi. Muloqot matni esa fikrlar, xabarlar, ma'lumotlar yiqindisidir.

«Ma'lumot» atamasi ikki ma'noda qo'llaniladi.

1. Noma'lum holat, hodisa, ilmiy yondashuvlar haqida ayon bo'lgan haqiqatlar.

2. Hayotimizda iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, siyosiy, ma'naviy, ma'rifiy va madaniy sohalarda sodir bo'lgan, bo'layotgan va sodir bo'lishi kutilayotgan voqea-hodisalar, xabarlar kabilar.

Shuning uchun morfema so'z, so'z birikmasi, axborotni bayon qila olish imkoniyatiga ega emas. Lekin ular xabar bera olish xossasiga ega. Chunki ular axborotlarni bayon qilishda ishtirok etadilar. Gap ham axborotlarni bayon qilishda ishtirok etadi.

Barcha til birliklari muloqot matnlarida turli ma'nolarda qo'llaniladi. Shuning uchun ham talabalarga til vositalarining uslubiy imkoniyatlarini muntazam o'rgatib borish zarur. Muloqot matni turli til vositalari amalda qo'llanilishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Muloqot matnida qo'llanilgan til vositalari kommunikativ ahamiyatga ega. Shuning uchun ham bayon qilinayotgan axborotlarning hissiyotlari til vositalari yordamida ochib beriladi. Ular muloqot matni tarkibida muhim komponent sifatida ishtirok etadi.

Til vositalarining muloqot matni tarkibida fikr bayon qilish imkoniyati ularning turli xabarlarini taqdim etishida namoyon bo'ladi.

Alohida olingan gapning mazmuni o'zidan oldingi va keyingi gapning mazmuni bilan bog'langan bo'lishi, ularning barchasi o'zaro uzviylikda bog'lanib, muloqot matnida bayon qilinishi nazarda tutilgan fikrning izchilligini ta'minlaydi. Muloqot matni yaratish jarayonida faqatgina gaplarni to'g'ri tuzish emas, balki fikrni ham aniq bayon qilish, tavsifiy komponentlarni bir-biri bilan mantiqan bog'lash ham katta ahamiyatga ega.

Muloqot matni yaratish jarayonida ko'p miqdordagi axborotlarni ixcham bayon qilish katta ahamiyatga ega.

Gap va mantiqan o'zaro bog'langan gaplar yig'indisi muloqot matnining asosiy kommunikativ birligi hisoblanadi. Shuning uchun muloqot matni tarkibini aniq vaziyat, kommunikativ topshiriq bilan bog'langan zanjir yoki bo'g'in sifatida tasavvur qilish mumkin.

Nutqni bir tizimga solishda tashqi kommunikativ omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham muloqot matni aniq bir maqsadni ko'zlab yaratiladi va muayyan kommunikativ shart-sharoitlarda amalga oshiriladi. Muloqot matnining kommunikativligi

deganda, uni o'qiyotgan sub'ektga nisbatan murojaatligi tushuniladi. Muloqot matnida uni yaratayotgan sub'ekt, ya'ni talabaning nutqiy fikrlash jarayoni aks etadi. Bu jarayon matni o'qiyotgan va uni qabul qilayotgan sub'ektdan javob kutishga mo'ljallangan bo'ladi. Shunday qilib o'zaro aloqador bo'lgan uchlik vujudga keladi. Bular:

1. Muloqot matnini yaratgan talaba, ya'ni muallif.
2. Matn, ya'ni nutqiy fikr jarayonining moddiy jihatdan ro'yobga chiqishi.
3. Mazkur matni o'qiyotgan sub'ekt, ya'ni o'qituvchi, ota-onalar, talabaning muloqot matni yo'llangan o'rtoqlari va hokazo.

Muloqot matnini unda ifodalangan axborotlar, yaratish psixologiyasi, muallifning biror maqsadni ko'zlagan ijodiy me'yori, matni pragmatik va uning tarkibiy tuzilishi, nutqiy vaziyat, uslubiy nuqtai nazaridan tavsiflash mumkin.

Muloqot matni birinchi navbatda axborotlar birligi hamda talabaning nutqiy fikrlash jarayonidir. Muloqot matni u havola qilinayotgan sub'ekt tomonidan qabul qilib olinishi lozim bo'lgan axborotlar ifodasi hamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shoabduraxmonov Sh., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili.-T.,1990 yil
2. Matyuziyev A. O'zbek tilidagi ayrim yergashtiruvchi bog'lovchilarning tarixiga doir; O'zbek tili va adabiyoti,-1986 yil,1-son.